
Inpunerfer, hůl a myš

Inpunerfer, hůl a myš

10.12.2007, autor: Martin Rychlík

Exkluzivní reportáž o dalším úspěchu českých egyptologů

Je pondělí 12. listopadu 2007, 11 hodin 34 minut. V egyptském Abúsíru, v části pouštní oblasti, pro kterou má koncesi Egyptologický ústav Univerzity Karlovy, se tučet metrů pod povrchem začalo zvolna odsouvat víko kamenného sarkofágu. Neskutečně těžkou desku (těžko říci, kolik váží) odtahují na stranu dva arabští feláhové pomocí heveru. Chvilí poté se otevírá pohled do tisíce let zavřené rakve, která evidentně nikdy nebyla vyloupena, což není časté. Chvilí si užívají docent Miroslav Bárta, pod jehož dohledem k otevření došlo, jeho archeologičtí kolegové, restaurátor, antropoložka. „Proč má zemřelý vedle sebe hůl? Podívejte na uložení,“ šeptají si egyptologové. „Kolik mu asi bylo let? A jak se tam proboha dostala ta myš?!“ První, co zasáhne i na leccos zvyklého Středoevropana, když ve tři ráno vystoupí na káhírském letišti, je smog. Udeří tak silně a nečekaně, že nevěříte vlastním plicím. Ani noční cesta taxíkem metropolí Egypta (státu zvaného Gumhúrjja Misr al-Arabjja) není nijak uchvacující. Rádi se s fotografem týdeníku EURO uchylujeme za vysoké zdi české ambasády v ulici Dokki. Právě tam je základna českých egyptologů, kteří mají od října 1958 akademické pracoviště v Praze i v Káhiře.

Naše vědce předchází skvělá pověst. Píší do médií, vystupují v televizi a rozhlase. Jsou zváni na konference, jejich práce zajímá veřejnost. Když byla v roce 1996 týmem profesora Ladislava Bareše odkryta šachtová hrobka hodnostáře lufaa s nádherně zdobenou pohřební komorou, nazval ji časopis Time objevem roku. „Taková nevykradená hrobka se podaří najít jednou za půl století,“ zasní se profesor Miroslav Verner, s jehož jménem je v České republice egyptologie neodmyslitelně spjata.

Ráno pod Džoserovými schody

Každé ráno – s výjimkou pátků a sobot, po které drží Arabové „víkend“ – vyjíždí krátce po šesté hodině malá česká karavana. Tvoří ji dvě terénní toyoty novější výroby a jedna o dost letitější. S fotografem usedáme do najatého kombíku. Cesta do slavného Abúsíru netrvá dlouho. Jde o půl hodiny jízdy v provozu, který se již brzy po rozbřesku neobejde bez klaksonů, nacpaných minibusů, ale i osly tažených povozů. A jen pár minut oddaluje člověka od náhledu do – nešetřme patosem – kosmu, který obestíral staré Egypty. Za datlovými palmami se už objevuje Džoserova pyramida v Sakkáře, stupňovitá stavba panovníka ze třetí dynastie (asi 2650 př. Kr.). Je to nejstarší známá pyramida. Vybudovat ji dal zřejmě Džoserův syn: mudrc Imhotep. V celém Egyptě je asi kolem stovky těchto jehlanů a na obzoru jsou vidět další siluety abúsírských monumentů.

Dirigenti s rákoskou

Jsme na místě. Verner a další „doktoři“, jak dělníci říkají vědcům na vykopávkách, zadávají úkoly, připravují, co je třeba k otvírání hrobu. Feláhové se dávají do práce a pod vedením předáků – takzvaných reisů, kteří si respekt zjednávají slovem, ale také rákoskou – kopou a odnášejí hlušinu. „Role mají rozdělené: na košíkáře, motykáře, lepší kopáče. Teprve po nich se štětečků chopí reisové z rodiny el-Kerétiovy,“ vysvětluje Jolana Malátková, na niž přichází řada tehdy, kdy je třeba nálezy kresebně dokumentovat. A když není na blízku fotograf Martin Frouz, jinak též pracovník magazínu National Geographic, artefakty také fotografuje. Výtvarnice se věnuje i překresbám reliéfů ze stél na fólie a jejich naskenování. O to, aby se cenné předměty uchovaly, pečuje restaurátor Martin Dvořák. K dispozici má luxusní pracovnu, předsálí Intiho hrobky s nádherně rytými nepravými dveřmi, vchodem na onen svět. „Mým úkolem je zbrzdřit degradaci a v ideálním případě ji zcela zastavit,“ říká konzervátor, jenž vypílal okolní nástěnnou polychromovou výzdobu, ošetřil vázy, kanopické skříňky či deskový oltář.

„Jedu, jedu,“ ozývá se náhle zvenku s nečeským přízvukem. To vtipkuje jeden ze zkušených dělníků Marzúk, který s úsměvem vynáší písek. Ahmad el-Kerétj jej ihned rovná do latě a baví se s Vernerem, jemuž se tu přezdíval Mudír čili

šéf, jak proběhne otevření sarkofágu. Musí mu asistovat zástupce z památkové rady, egyptologie totiž není jen o čtení stovek knih a dřině v terénu, je rovněž o diplomacii. „Egyptologové přispívají k šíření výborného jména České republiky. Od roku 1960, kdy byla uzavřena kulturní dohoda, získalo i několik egyptských studentů postgraduální vzdělání na Univerzitě Karlově. Vrátili se a dnes jako třeba Tárík Avadí působí ve významných funkcích v Nejvyšší radě pro památky (CSAE),“ řekl týdeníku EURO velvyslanec ČR Miloslav Stašek.

V čem je Abúsír zvláštní?

„Dobry egyptolog musí být oddaný oboru. A dát mu všechno. Navíc musí být i schopen praktického života. Obstarává povolení k vykopávkám, jedná s úřady i s ‚domorodci‘. Okolí na nás ale stejně nahlíží jako na podivuhodné lidi. Když se doma zahledím ‚do blba‘, žena to komentuje: ‚Á, už je zase v Egyptě!‘ Cítím se už polovičním Egyptanem,“ řekl novinám The Prague Tribune profesor Ladislav Bareš, od října 2000 ředitel Českého egyptologického ústavu (ČEgÚ).

Na pyramidová pole v Abúsíru přijela první československá expedice v roce 1960. Pod vedením Zbyňka Žáby dokončila výzkum Ptahšepesovy mastaby z páté dynastie, která je největší známou nekrálovskou hrobkou ze Staré říše. Ale v první polovině 60. let se Češi proslavili zejména spoluprací v rámci projektu UNESCO na výzkumu chrámů v Núbii (a asi 5000 skalních rytin a maleb), které měla pohlít Asuánská přehrada. I díky tomu získal ČEgÚ v roce 1976 koncesi pro jižní Abúsír, území velké asi dva kilometry čtvereční. Povolení umožňuje provádět výzkum nejvyššího stupně: plnohodnotné vykopávky. Nižšími stupni jsou průzkum a čištění. Kromě lufaa lze k hlavním českým úspěchům řadit objevení Raneferefova archivu či odkrytí pyramidového komplexu královny Chentkaus.

Říkáte si nyní, že poučení o starém Egyptě přinášejí pouze mumie a balvany? Kdeže! Důležité jsou také papýry, jež zahrnují i ekonomické údaje. „Dosud se podařilo objevit tři archivy; první našli na konci 19. století zloději památek v komplexu panovníka Neferirkarea, druhý a třetí archiv objevili čeští egyptologové pod vedením profesora Venera v pohřebním komplexu královny Chentkaus II. a panovníka Raneferefa,“ vypráví Hana Vymazalová, která na základě podkladů pořízených francouzskou egyptoložkou Paulou Posenerovou-Kriegerovou publikovala práci o úložišti starém 4,5 tisíce let. V Abúsíru byly kromě textů týkajících se organizace zádušních kultů uchovány i účetní „knihy“, zachycující příjmy a výdaje chrámů. „Záznamy se vedly v každé instituci a můžeme říci, že staří Egyptané byli nesmírně pečlivými byrokraty,“ říká Vymazalová, jež se zabývá i staroegyptskou matematikou.

Dvanáct metrů pod zemí

„Pojďte, lezte!“ volá na mne z temné díry doktor Bárta. Slézám šachtou po rozviklaném žebříku do hloubky dvanácti metrů. Krčím se. Vlevo jedna hrobka, vpravo druhá. Otevřená. Moc místa tu není, a ještě navíc vedro. Prostor navozuje myšlenky na nějaký ten katastrofický scénář... Statiku našťestí obhlédl báňský inspektor Karel Herrmann, jenž si má poradit i s cirkulací vzduchu, ale to je jen slabá útěcha. Spíše vzpomínám na příběh člena týmu, jemuž ve 23 metrů hluboké šachtě zhaslo světlo. A dvacet minut zůstal v temnotě pod kamenným příkrovem.

Aby toho nebylo málo, připomínám si osud lorda Carnarvona, jenž s Howardem Carterem vstoupil roku 1922 do nevyloupené Tutanchamonovy hrobky a šest týdnů nato zemřel. Prý dostal záchvaty zimnice a blouznil: „Pták mi drásá obličej!“ V egyptské zaklínací formuli se totiž praví, že supice Nechbet, ochránkyně králů, rozškrábe obličej každému, kdo znesvětil faraonův hrob. Tohle však našťestí panovník není.

Kanopy a žezlo Niuserreova kněze

„Najít nevykradenou hrobku je zázrak, a pokud jde o Starou říši, je to zázrak dvojnásobný. Znáám jen asi tři intaktní hrobky,“ povídá Bárta, jemuž „pere“ halogen do tváře. V komoře byla výbava sestávající ze čtyř kanopických nádob na vnitřnosti, deseti pivních džbánů, asi 80 miniaturních nádobek (mísek na pokrmové obětiny a pohárků na tekutiny), zvířecí kosti a dvě čepelky. Kanopická skříňka byla rozpadlá, ale uchovala se pečet, na níž jsou tituly zesnulého.

„Jméno známe i z nepravých dveří. Majitelem hrobky byl Inpunefer, který byl knězem panovníka Niuserre z páté dynastie (asi 2400 let př. Kr.), pohřbeného pár set metrů na sever v pyramidě. Inpunefer byl zčásti mumifikován, ale velmi neuměle. Na hlavě a na rukách měl výzdobu z korálků, což jsou zřejmě rozpadlé náramky a čelenka, měl hůl na pěti místech se zlatými proužky. V levé ruce držel žezlo, tedy odznak člověka, který měl moc nad jinými. Dále jsme našli dřevěnou podhlavičku (jakýsi polštářek ze dřeva) a alabastrovou nádobku, v níž mohl být parfém,“ řekl týdeníku EURO Bárta.

Zásluhou antropoložky Martiny Kujanové, nástupkyně věhlasného profesora antropologie Evžena Strouhala, už víme, že muži bylo mezi 30 a 50 lety. Dále se uvidí. „Dříve se braly biopsie, dnes užíváme hlavně neinvazivních technik. Hodně se přemýšlí, než se řízne,“ připomíná Kujanová nástroje, jakými jsou microscribe či CT skenery. A myš, která proklouzla do rakve během pohřbu? Lze říci, že se dostala do těch nejpovolanějších rukou, bohužel pro ni však s prodlevou 4500 let. Odkrytá hrobka se musí vždy zabezpečit, což platí i o skladech předmětů a kostí. „I dnes jsou loupežníci schopni kvůli památkám zaútočit. A dokonce také zabít,“ upozorňuje Verner. Vidina peněz za odcizené artefakty či vysekané kamenné stély – čin obzvláště barbarský – je lákavá. I proto lokality s vykopávkami hlídají gafírové a muži ozbrojení samopaly.

Bezpečnost především!

Egypt je velkou zemí. Na 998 tisících kilometrů čtverečních žije 76,5 milionu lidí. Ne všichni jsou spokojeni, někteří navíc svou nespokojenost dávají najevo způsobem, mírně řečeno, nekulturním. Teroristické atentáty v Luxoru a Šarm aš-

Šajchu jsou ještě v živé paměti. V prvním případě v listopadu 1997 zahynulo 68 lidí, ve druhém sérii tří útoků nepřežilo 88 lidí včetně jednoho občana Česka. Šťěstí měl tehdy egyptolog Jaromír Krejčí: „Byli jsme na tržišti, vybírali si a našťěstí včas odešli. Bylo to o pár minut.“ Tajemník ČEGÚ pokouší štěstěnu. Jen pár dní před 11. zářím 2001 odlétal z New Yorku a pouhé hodiny ho dělily od londýnských atentátů. Tužší Mubarakův režim je však dbalý nutných „opatření“.

Hrozby islamistů ovšem nejsou hlavní starostí egyptologů, ti spíše řeší rozpočet. „Ať už jde o státy nebo instituce, všechny si to platí samy. Některé expedice, například z Louvru nebo tokijské univerzity Waseda, jsou opravdu bohaté, jiné skromnější. Ale musejí si zaplatit dělníky, pojištění, přidělené inspektory, hlídače, všechno, nač si vzpomenete. A každým rokem je to nákladnější,“ sdělil tisku Břetislav Vachala, profesor a někdejší ambasador, jemuž Lidové noviny přiřkly titul Vědec roku 2004. Část nákladů pochází od sponzorů, jako jsou Delta Pekárny (United Bakeries) v čele s J. M. Paříkem, UNIS (Jiří Kovář), Mibcon (Jiří Melzer) nebo Emeran 1860 (Jaroslav Kroužek). Ale rozhodující je grant Ministerstva školství ČR do roku 2011.

V poušti jako na Dakaru

Mlha, mlha, šed', parafrázuji si Cimrmana cestou do oáz Bahrija v Západní poušti. Vinou smogu smíchanému s ranní vlhkostí je vidět jen na pár metrů. „Horší než Mostecko v roce 1985,“ říká Bártovi geodet Vladimír Brůna, který automobil řídí. Oba zírají do bílošedé tmy. Až po šedesáti kilometrech, a to bez přehánění, se objevuje cesta k lokalitám el-Hajez a Bír Šoviš, v nichž Češi pracují od roku 2003. Jsou tam památky na římské a raně křesťanské osídlení z prvního až pátého století i obdivuhodný systém takzvaných manavarů čili zavodňovacích šachet a vodojemů.

Míjíme úchvatné panorama se začerněnými špičkami kopců. Jedna hypotéza říká, že Egypťané začali stavět pyramidy právě proto, že kopírovali takovéto přírodní vzory. Zastavujeme až v Bawíti, střediskovém městečku, které je asi 300 kilometrů jihozápadně od Káhiry. „Benzin nemáme, ale je na cestě,“ říká pumpař. Kdoví, co to znamená; snad se večer dostaneme zpět. Důvod, proč toyota potřebuje tolik paliva, se dovídáme záhy. Inženýr Brůna se na odbočce mění v Karla Lopraise a prašným vádím, vyschlým řečištěm, v němž se přesypají duny a které vede vysoko nad úroveň okolí, projíždí plnou rychlostí. Písek odletuje, motor řve. To už jsme ale nahoře, odkud je dokonalý výhled na celou oblast. Vidíme Bír Šoviš i zbytky římské pevnosti el-Ríz.

Hadi a beduínův čaj

Prvním zastavením je polooodkrytý areál někdejšího městečka – se sýpkami, zdmi. Střepů je tolik, že po nich šlapeme. „Dejte si pozor na hady,“ volají vědci nejen na našeho fotografa pobíhajícího pouští. Kobry jsou zalezlé, ale v létě se zde vyhřívají při teplotách až 60 stupňů. Odjíždíme k Rízu, kde rostou dva tisícileté stromy a poblíž bývala i bazilika svatého Jiří. Lokalitu zkoumal egyptský archeolog Ahmad Fachrí. Odtud je to jen kousek do malé oázy se zdrojem pitné vody. Zanikající osadu s několika rodinami čeká neodkladný osud. Během pár let se přes ni převalí duna. Písek je neúprosný, každý rok se přesype o desítky centimetrů, takže na první dvorek už přepadává proud běžové zkázy. Skončili předci dnešních osadníků stejně? Bárta se dívá na dunu, přemýšlí a rychle se otáčí: „Pojedeme.“

Benzin (cena pět korun za litr) do Bawíti dorazil. Ale ještě před odjezdem jsme zváni k beduínskému průvodci Čechů, k Sámímu. Útulnému pokoji, tolik nepodobnému venkovní špině, vévodí počítač. Nabíhají Windows XP. Sámí sice čist neumí, ale díky kamarádovi posílá i e-maily. Dostáváme silný beduínský čaj, který teprve dává tomuto slovu obsah. Po pár hodinách zpáteční jízdy nás svým oděrem vítá Káhira, megapolis, kde žijí chudí na střechách, ale i ve hřbitovním Městě mrtvých.

Češi, Belgičan i Arab

Během posledního dne v Abúsíru už jen pozorujeme okolí. Viděli jsme dost. „Když to porovnávám s Belgičany, s nimiž jsem pracoval v Dér el-Berše, jsou výzkumy na daleko vyšší úrovni,“ vypráví plynulou češtinou Filip Coppens, jenž sice studoval v belgické Lovani, ale za ženu má Češku. Českou egyptologii řadí do elitní světové desítky. Využívá totiž moderních metod, mezi něž patří kupříkladu i geofyzika.

Odborníci z firmy Inset uplatňují na místě tři druhy výzkumů (odporové, radarové a magnetometrické měření), jimiž zjišťují podpovrchovou skladbu. Jakub Štainbruch říká: „Máme ale konkurenci. Skot Ian Mathieson tu pracuje už sedmáct let.“ Nechystá se magnetometrické zaměření celé české koncese? „To by bylo ideální,“ říká geofyzik Radek Zelený, „ale vše je o penězích, doprava přístrojů i následné zpracování je drahé.“ Při prvním pokusu dovézt radar pry dokonce celníci zařízení zabavili jako „podezřelé“. Ani intervence nepomohly.

Tím, kdo si s Egypťany – pomíneme-li vyplácení mzdy – bez potíží rozumí, je vrchní reis Talál el-Keretí, jehož rod spolupracuje s Čechy už přes čtyřicet let. V roce 2004 mu byla v Karolinu udělena bronzová medaile Univerzity Karlovy. „Můj otec pracoval sedmáct let s profesorem Žábou, já pak už třicet let s Vernerem. Pomáhal jsem Francouzům, Japoncům či Němcům, ale řeknu tolik: s jinými expedicemi pracuji jen tehdy, když tu nejsou Češi. I jeden z mých synů studuje v Česku,“ říká předák, jenž má doma podepsanou podobiznu českého prezidenta. A budoucnost egyptologie? O té už rozhodnou lidé, nikoliv bohové starého Egypta.

Staroegyptský
minislovníček
faraon označení panovníků, odvozeno

od slov „per aa“ (Velký palác)
 hieroglyfy dle Egyptanů „písmo
 božích slov“, vzniklo asi 3500 let př. Kr.
 kartuše oválný rámeček, do kterého
 se zapisovalo panovníkovo jméno
 kanopa jedna ze čtyř nádob, do níž
 se ukládaly vnitřnosti mumifikovaného
 mastaba typ hrobky připomínající
 tvarem nízkou hliněnou lavici
 mumifikace úprava těla odstraněním
 a konzervací rozkládajících se tkání
 nepravé dveře nejčastěji kamenná
 zdobená stéla, jakýsi vstup do zástvěti
 obelisk stylizované napodobení
 prapahorku, na němž se prý zrodil život
 ostraka popsané střepy nádob nebo
 úlomky vápence (náhražka papyru)
 papyrus bažinná rostlina, z níž se
 vyráběly nákladné psací svitky
 pyramida jehlanovitá královská hrobka,
 nejstarší je Stupňovitá v Sakkáře
 sarkofág kamenná schrána k uložení
 mrtvého, doloženy už od třetí dynastie
 sfinga mytická bytost se lvím tělem
 a lidskou hlavou, měla strážnou úlohu
 stéla náhrobní kamenná deska
 s reliéfní výzdobou
 vešebt soška v podobě mumie, měla
 na onom světě pracovat za zemřelého
 vezír arabské označení nejvyššího
 státního úředníka, užíváno i pro Egypt

Česká egyptologie v datech

- asi 1711 prvním „Čechem“ u pyramid byl františkán Jakub Římař
- 1878 první český egyptolog Giovanni Kmínek-Szedlo učil v Boloni
- 1925 byl ustaven seminář egyptologie
na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy
- 1927 František Lexa řádným profesorem egyptologie na UK
- 1930 Jaroslav Černý soukromým docentem egyptologie na UK
- 1938 až 1951 Lexa publikoval dosud uznávanou gramatiku démotštiny
- 1946 odchod Černého do Británie (univerzity v Londýně a Oxfordu)
- 1954 Zbyněk Žába docentem egyptologie na UK
- 1958 založen Československý egyptologický
ústav (ČEgÚ) v Praze a Káhiře

- 1961 až 1965 účast ČEgÚ na záchranné akci UNESCO v Núbii
- 1960 až 1974 výzkum Ptahšepsovy mastaby v Abúsíru
- 1976 profesor Miroslav Verner získal pro ČEgÚ koncesi
na výzkumy v jižní části pyramidového pole v Abúsíru
- od 1976 Verner vede české práce v Abúsíru
- 1981 objevení pyramidového komplexu krále Raneferefa
- 1981 objevení šachtových hrobů ze Sajsko-perské doby
v jihozápadním Abúsíru
- 1991 zahájení výzkumu pohřebišť úředníků
Archaické doby a Staré říše
- 1996 objev intaktní šachtové hrobky správce paláců lufaa
- od 2003 výzkumy oázy Bahríja (El-Hajez) v Západní poušti
Pramen: Český egyptologický ústav UK, různá literatura

Kolik let

je téhle hrobce?

Orientační chronologická tabulka

starověkého Egypta

4500 4500–3150 př. Kr.

Předdynastická doba
(kultura el-Badarí, Nakkáda)

- 3150 3150–2700 př. Kr.
Archaická doba
(vznik státu, pohřebiště
v Abydu a Sakkáře)
- 2700 2700–2180 př. Kr.
Stará říše
(doba rozmachu Egypta,
stavitelé pyramid)
- 2180
- 1994 1994–1797 př. Kr.
Střední říše
- 1797 („klasické období“,
expanze do Núbie)
- 1543 1543–1080 př. Kr.
Nová říše
(nový rozmach,
velká vojenská tažení)
- 1080
- 715 Pozdní doba vč. Sajské
(okupace Asyrskou
a Perskou říší)
715–332 př. Kr.
- 332 305–Ptolemaiovská/ 30 př. Kr.
- 300 /30 Řecká př. Kr.–doba 395 po Kr.
Římská doba
- 395 395–640 po Kr.
Byzantská doba
- 640 640 po Kr.
Egypt dobyt Araby
- Pramen: Český egyptologický ústav UK;
Encyklopedie starověkého Egypta,
Praha – Libri 2007

Od Abatonu po Žábu

Jak se v Egyptě nadávalo? Kdo třímal dýtky? Proč se platilo pivem? A čím se proslavil W. H. Flinders Petrie? Na to vše dává poučenou odpověď nejnovější kniha českých egyptologů, kteří se už několik desetiletí věnují nejen vykopávkám, ale i publikační činnosti. Když vyšla tato encyklopedie v roce 1996 poprvé v Karolinu, měla obří formát a bezpočet ilustrací, takže pro mnohé byla drahá. Nakladatelství Libri nedávno připravilo levnější aktualizované vydání. Obrazový materiál je v něm sice skromnější, ale informační hodnota se nijak nezmenšila. Ve stovkách přehledných hesel autoři podávají výklad o panovnících, umění i architektuře a nabízejí také množství poznatků z běžného života „starých Egyptanů“. Pro zvědavé: jasná koupě. Pyramidy viděné božským okem Krátce před začátkem oslav 50. výročí založení Českého egyptologického ústavu si „naši muži v Abúsíru a el-Hajezu“, egyptolog Miroslav Bárta a geodet Vladimír Brůna, nadělili dárek. V nakladatelství Dryada vyšel Satelitní atlas pyramid, s rozměry 32,8 x 48,7 centimetrů „dosud největší česká kniha v běžné distribuci“. Částečně prý musela být vázána ručně. „Kniha přibližuje vývoj a mapování skupiny jedné z nejslavnějších památek starého Egypta, pyramid – hrodek panovníků ze třetího tisíciletí před Kristem. Součástí atlasu je světově unikátní soubor družicových snímků v nejvyšším možném komerčním rozlišení,“ uvedl Bárta při křtu knihy pouštním pískem. K publikaci je přiložena trojice velkoformátových map tištěných na největším ofsetovém stroji světa (mapy jsou dlouhé 192 cm!): jde o satelitní snímek v plném rozlišení. Geoinformatik Brůna upozorňuje: „Na snímcích lze rozeznat detaily již od velikosti jednoho metru.“ Nepodivíte se? Bárta, M., Brůna, V.: Satelitní atlas pyramid, Mníšek pod Brdy – Dryada 2007, asi 2000 Kč